

УДК [811.161.2'373] : 070 (477) «20»

Панченко Т. С.

ФУНКЦІОНУВАННЯ ВІДАНТРОПОНІМІВ У МОВІ УКРАЇНСЬКИХ МАС-МЕДІА ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ

У статті розглядається функціонування в мові української преси початку ХХІ століття відонімної лексики, а також досліджується її апелятивізація, тобто перехід із класу власних назв до класу загальних. Визначено найпоширеніші тематичні групи відонімів, окреслено основні структурні особливості відпрізвищевих утворень. У розвідці описані відоніми, утворені від прізвищ представників українського політикуму, історичних постатей та літературних чи міфічних героїв, які активізувалися в мові української преси на початку ХХІ ст.

Ключові слова: відоніми, відпрізвищеві утворення, мова преси, метафоризація, негативно-оцінне значення.

Панченко Т. С. Функционирование отыменных единиц в языке украинских масс-медиа начала ХХІ века. – Статья.

В статье рассматривается функционирование в языке украинской прессы начала ХХІ века отыменные единицы, а также исследуется их апелятивация, то есть переход из класса имен собственных к классу общих. Определены самые распространенные тематические группы отыменных образований, и обозначены основные структурные особенности лексики, образованной от имен или фамилий. В разведке описаны отыменные единицы, образованные от фамилий представителей украинского политикума, исторических фигур и литературных или мифических героев, которые активизировались в языке украинской прессы начала ХХІ века.

Ключевые слова: отыменные единицы, отфамильные наименования, язык прессы, метафоризация, отрицательно-оценочное значение.

Panchenko T. S. The functioning of subantroponyms in the Ukrainian language in mass media. – Article.

The functioning of the subonims vocabulary in the language of the Ukrainian press in the ХХІ century is considered in the article and its apelativas is studied, i.e. the transition from a proper noun to a common name. The most common thematic groups have been determined and the main structural features of formations from surnames have been outlined. In the exploration, the subonims have been described, formed from the names of the representatives of the Ukrainian politicum, historical or literary figures and mythical heroes, which intensified in the language of the Ukrainian press at the beginning of ХХІ century.

Key words: subonims, formations from surnames, language of the press, metaphorization, negative-evaluative meaning.

У нашій країні постійно відбуваються події, що впливають не лише на політичне, економічне, соціальне та культурне життя людей загалом, а й на розвиток мови зокрема. Останнім часом спостерігається активне використання в мові українських друкованих ЗМІ відонімних утворень, поява яких спричинена позамовними та мовними чинниками. Серед позамовних можна виділити політичні події та процеси, що виникають у державі; військові дії на Сході України; демократизація суспільства та пом'якшення цензури; поява нових явищ дійсності, пов'язаних з розвитком науки і техніки. З міжмовних факторів, що впливають на появу нових слів, утворених від власних назв, виокремлюються такі: відсутність слова для називання нового предмета, явища, поняття; прагнення мовної економії; потреба уточнити, деталізувати поняття; необхідність у розмежуванні змістовно близьких, але все ж різних понять.

На початку ХХІ століття мовознавці дедалі більше уваги приділяють дослідженню відонімних утворень, що активно вживаються в мові вітчизняних ЗМІ. Вивченню нових слів, утворених від власних назв, присвячено розвідки Д.В. Дергача [2], М.С. Ковальчука [4], Г.Б. Мінчак [5], М.І. Навальної [6; 7; 8], І.В. Онищенко [9], Т.В. Стасюк [10], О.М. Стишова [11] та ін.

І хоча розвідок про функціонування відонімів у пресі на початку ХХІ століття немало, все ж це питання потребує додаткового вивчення, адже зміни в українській мові відбуваються постійно: з'являються нові слова, нові значення тощо. Тому питання вживання відонімних утворень залишається **актуальним**.

Мета дослідження полягає в огляді досліджень українських мовознавців, що стосуються відонімів, та з'ясуванні ролі вживання пропріальної лексики в мові преси початку ХХІ століття.

Для досягнення поставленої мети передбачено розв'язання **завдань**: зробити короткий огляд досліджень вітчизняних науковців про функціонування ві-

донімів; з'ясувати роль відонімів у різних тематичних групах статей вітчизняних друкованих ЗМІ.

Відонімні утворення – це «слова, що мають своєрідну значеннєву природу, зумовлену сутністю онімів, та прагматично-емоційне функціональне призначення. Відоніми належать переважно до позасистемних мовленнєвих явищ, які ілюструють форми й шляхи розвитку мовлення окремого періоду й оновлюють можливості української публіцистики» [10, с. 5]. А.В. Вовк, М.С. Ковальчук, Т.В. Стасюк, крім терміна «відонімні утворення», вживають «відонімні деривати», «відонімні похідні», «відпропріальні утворення» [4, с. 21; 10, с. 1]. Поява відонімних утворень зумовлена прагненням мовців образно назвати те чи те явище, дію, передати значеннєві відтінки або експресію, для вираження яких в українській літературній мові немає спеціальних засобів, потребою порушити мовний автоматизм [8, с. 141]. О.М. Стишов та М.І. Навальна відзначають активізацію у вітчизняній публіцистиці нових слів, утворених від власних назв [11, с. 207; 7, с. 167].

Дослідники онімної лексики звертають увагу на те, що в публіцистичних текстах значне місце посідають власні імена, які проходять процес метафоризації та метонімізації [2; 5; 9]. Г.Б. Мінчак, покликаючись на А.В. Суперанську та Є.В. Розен, це мовне явище називає ідеологічно забарвленими мезонімами, або «оказіональними загальними назвами» [5, с. 102].

На думку І.В. Онищенко, власні імена, потрапляючи в певну мовленнєву ситуацію, набувають оцінності [9, с. 102]. Дослідник Д.В. Дергач зауважує, що онімна метонімія реалізується у формі множини конкретного імені. Використання власних назв у множині сприяє переходу власних назв до класу загальних. «Експресивність й емоційне забарвлення у цьому випадку зумовлюється написанням таких онімів із маленької літери» [2, с. 58].

Н.Ф. Клименко, Є.А. Карпіловська та Л.П. Кислюк вважають, що в активному творенні відонімних похідних посилюється розмовність літературної мови [3, с. 4]. За словами О.М. Стишова слова, утворені від власних назв, виконують у мові сучасної публіцистики номінативну, когнітивну та експресивно-оцінну функції [11, с. 207].

Найбільшою за обсягом групою відонімних утворень є відантропоніми, або відпрізвищеві утворення. Про це у своїх дослідженнях відзначають М.І. Навальна та Г.Б. Мінчак [5; 8]. Г.Б. Мінчак переконана, що ідеологізуються здебільшого мезоніми, утворені від антропонімів, які позначають: 1) радянських і російських та українських сучасних політиків; 2) історичних осіб чужої культури з відповідними усталеними алюзивними конотаціями, які екстраполюють в як вторинні найменування; 3) типові імена національного ономастикону [5, с. 102–103]. М.І. Навальна звертає увагу на збільшення слів, утворених прізвищ відомих державних, політичних та громадських діячів; від прізвищ лідерів політичних партій, блоків, громадських об'єднань; від прізвищ суспільних діячів попередніх років тощо [8, с. 142–143]. Крім того, на думку науковця, на появу відонімних утворень впливають позамовні чинники: активні процеси в політичному житті, збільшення кількості партій і загострення конкурентної боротьби між ними та їхніми лідерами [7, с. 167]. Д.В. Дергач окреслюючи модель метонімізації прізвищ політиків, громадських, військових діячів, зауважує, що вона охоплює історичні та сучасні постаті. Метонімізація власних назв представників культурної, спортивної сфери, за його словами, стосується прізвищ співаків, музикантів, назв музичних гуртів; імен і прізвищ літераторів, літературних персонажів [5, с. 83–85].

Активне вживання відонімних похідних у мові вітчизняної публіцистики спостерігаємо і нині. По-годуємося з думкою науковців, що найбільш поширеними в публіцистичних текстах є відпрізвищеві одиниці. Найчастіше вони використовуються в статтях, де дається характеристика владі та її представникам. У цій тематиці спостерігаємо вживання відонімів, котрі утворилися від прізвищ сучасних політиків. Після подій 2012–2013-го років, коли відбулася інтервенція Росією Криму, коли нею було окуповано частину Донецької та Луганської областей, коли на Сході України розпочалася неоголошена війна, у вітчизняних ЗМІ з'явилося немало публікацій про президента-втікача та його прибічників. Автори статей для того, аби узагальнити команду Віктора Януковича, не називаючи всіх поіменно, почали використовувати відонім *януковичі*. Пор.: *Анатолій Могильов, натомість попри все має попередження щодо цього вірного служачи клану януковичів, як і майже весь уряд АРК, не вважав можливим заходити аж так далеко (Кримська світлиця, 4.03.2016). Якщо в росіян та януковичів тут не стане фінансів, не буде як виховувати нових «звезд» віртуальних ток-шоу (Український тиждень, 19.05.2016). Натомість, як і всяка дрібнота, єдине, чого бажала наша влада, це бачити цілковите приниження клану януковичів (Кримська світлиця, 4.03.2016).* Як зазначає Г.Б. Мінчак, більшість новоутворених ідеологічних мезантропонімів, хоч і сприймаються ще як назви конкретних об'єктів, але вже розвинули узагальнене метафоричне пейоративне значення «противники всього українського – держави, мови, культури тощо». На її думку, лексеми вживаються в множині, аби вказати на групу людей, об'єднаних на основі згаданої характер-

ної риси, вступаючи в синонімічні чи антонімічні відношення [5, с. 103].

Нерідко в одному реченні вживаються кілька відонімних похідних. Лексеми *азарови*, *симоненки*, *колісниченки*, *левченки*, *бондаренки*, *льовочкіни*, *вілкули*, *мірошніченки*, *геллери* утворені від відповідних прізвищ політиків, котрі є соратниками Віктора Януковича та членами Партії Регіонів. Вони вжиті в метафоричному пейоративному значенні, номінуючи осіб, котрі виступають проти нашої держави, у деяких текстах вони навіть мають приховане значення – «політичні злочинці». Пор.: *Після того, як вони почали збір підписів за відставку генпрокурора, той став крутитися як вуж на сковорідці, заарештовувати азарових, януковичів (Український тиждень, 29.01.2016). Можливо, цим пояснюється українофобський феномен усіх тих численних симоненків, колесніченків, левченків, бондаренок? (Україна молода, 19.11.2014). І це одна з найбільших поразок Майдану, бо як ще можна пояснити наявність у постреволюційному парламенті львовичкиних, вілкулів, мірошніченків, геллерів тощо (Український тиждень, 12.02.2015).* Автори навмисне використовують ці слова з маленької літери, аби виділити своє зневажливе ставлення до названих політиків, та в множині. М.І. Навальна вважає, що такі відпрізвищеві іменники мають значення узагальнення та збірності, ці утворення мотивуються асоціаціями, які пов'язаними з поняттями [7, с. 172–173].

Оцінка роботи дається не лише політикам часів Януковича, а й нинішнім. Відоніми *Яценюки*, утворене від прізвища колишнього Прем'єр-міністра, та *Ярески* – від прізвища міністра економіки, – вживаються у тексті також з негативно-оцінним значенням. Пор.: *Яценюки та Ярески, мабуть, думають, що гроші в селі на грушах ростуть (Сільські вісті, 29.01.2016).* Автор висміює політиків, котрі не розуміються на сільському господарстві та бізнесі, при цьому керуючи економікою аграрної країни.

У статтях, де дається характеристика владі, використовується лексема, що походить від імені героя середньовічних англійських народних балад, який був ватажком лісових розбійників, Робін Гуда. Нині відонім *робінгуд* позначає особу, котра відбирає щось цінне в одних, віддаючи іншим. У публіцистичному тексті лексема є частиною складного слова *робінгуд-рекети́р*. І якщо відонім *робінгуд* має позитивно-оцінне значення, адже пов'язане з ім'ям легендарного героя, то рекети́р наділене пейоративним значенням, адже позначає особу, яка займається вимаганням, погрожуючи насиллям [1, с. 1210]. Пор.: *Не демонструючи реальних доказів того, що Закон обов'язковий для всіх (робінгудів-рекети́рів, мисливців-бандитів, депутатів, прокурорів, міліціонерів), що навіть участь у бойових діях не звільняє від дотримання Закону, і що Закон в Україні справді існує, влада створює небезпечний прецедент (Дзеркало тижня, 24.07.–14.08.2015).* Вважаємо, що складне слово *робінгуд-рекети́р* виконує в тексті негативно-оцінну роль.

Відонімна лексика вживається в публіцистичних текстах, що відображають україно-російські відносини. Тут спостерігаємо використання як лексем, похідних від прізвищ сучасних діячів, так і від прізвищ історичних постатей. До прикладу, лексема *плотницькі*, утвореної від прізвища «Голови Ради Міністрів» терористичної організації Луганська народна республіка Ігоря Плотницького, є збірним поняттям, яке об'єднує всіх, хто підтримує ЛНР та ДНР. Пор.: *Не забувайте,*

усі ці *плотницькі, фарсові суди, тисячі жертв, «руський мир»* – проекція думок і вчинків однієї людини – Путіна (Україна молода, 20.11.2015). Автор висловлює зневажливе ставлення до прихильників політики Володимира Путіна.

Проте не завжди відонімні утворення мають відтінок зневажливого ставлення. До прикладу, лексеми *петлюри, бандери, мазепинці* виражають іронічне ставлення автора. Як відомо, Симона Петлюру, Степана Бандеру та Івана Мазепу, від прізвищ яких утворені відоніми, росіяни вважають ворогами народу і називають їхніми іменами тих українців, котрі висловлюють патріотизм щодо своєї країни. Пор.: *Ті ж українці, які все-таки потрапляють під такий вплив, одразу ж перестають бути для росіян справжніми українцями й одразу ж потрапляють до категорії «петлюр», «бандер», «мазепинців»* (Країна, 13.01.2015). Автор іронізує зневажливе ставлення росіян до патріотично налаштованих українців.

У публіцистичних текстах початку ХХІ століття, в яких описуються україно-російські відносини, вживається відонім, утворений від імені міфічної богині Феміди. Так, описуючи ув'язнення українки Надії Савченко, автор російську систему правосуддя іменує «фемідою», при цьому бере слово в лапки, натякаючи, що правосуддя тут несправедливе. Пор.: *Після того, як більш ніж піврічна боротьба за звільнення Надії Савченко з російського ув'язнення так і не вплинула на російську «феміду», сестра українки вкотре вирішила звернутися за допомогою до Європарламенту* (Україна молода, 15.04.2016).

У тематиці статей, де описуються політичні процеси в країні, вживаються відонімні похідні від прізвищ історичних постатей, зокрема радянського минулого. Лексема *леніні* утворилася від прізвища лідера російських більшовиків Володимира Леніна, що з часом став символом радянського тоталітарного режиму. Пор.: *Ідеальний варіант був би створити там Сектор Гази, обнести стіною, позвонити їм туди всіх *ленінів*, щоб вони тішилися* (Українське слово 29.10. – 4.11.2014).

Відонімна лексема *ленін-дзержинській-чубар-постишев* є результатом поєднання кількох складових компонентів, тобто утворена від прізвищ кількох політичних діячів часів СРСР: Володимира Леніна, Фелікса Дзержинського, Власа Чубаря та Павла Постишева, котрі свого часу були ідеологами або брали участь в організації примусового голоду в Україні 1921–1922 та 1932–1933 років. Відантропонім *ленін-дзержинській-чубар-постишев* теж використовується автором як символ тоталітарного режиму СРСР та є збірним поняттям, що охоплює пам'ятники діячам радянського минулого та назви вулиць і міст на честь цих історичних постатей. Пор.: *Захаращені *ленінім-дзержинськими-чубарями-постишеви* район не має шансу стати якимось іншим, окрім радянського* (Український тиждень, 15.01.2015). Вважаємо, що відонім *ленін-дзержинській-чубар-постишев* є стилістично маркованим, негативне забарвлення якого пов'язане з рисами характеру, поведінкою чи діяльністю осіб, прізвища котрих лежать в основі лексеми.

У статтях на тему виборів вживається лексема *нострадамуси*, що є збірним поняттям для позначення осіб, котрі займаються прогнозуванням подій. Вони утворені від прізвища середньовічного французького астролога, провидця, лікаря та алхіміка Мішеля Нострадамуса, який відомий своїми пророцтвами. Пор.: *Характерною ознакою була низька явка виборців.*

Щоправда, ситуація видалася майже спокійною, і прогнози «нострадамусів» від політики так і залишилися прогнозами (Час Київщини, 30.10.2015). Вважаємо, що автор використовує відонім задля того, аби підкреслити іронічне ставлення та недовіру до політичних прогнозів щодо результатів виборів.

Мають місце відоніми і статтях, де описуються міжнародні відносини. Так, відонім *чапаєв* метафоризується та набуває негативно-оцінне значення «війна», адже утворений від прізвища військового діяча Російської імперії та більшовицької Росії Василя Чапаєва, героя громадянської війни на початку ХХ століття. Пор.: *ЄС готовий поновити переговори щодо визнання «ДНР» та «ЛНР» терористичними організаціями. Чи вплине це на Росію, чи вона й надалі гратиме замість шахів у «чапаєва», покаже час* (Україна молода, 27.01.2015). Автор натякає, що для Росії неоголошена війна на Сході України – це гра, під час якої можна показати свою військову могутність. У тексті звучить осудливе ставлення автора.

Відоніми *пореченкові* та *іскандери* є збірними назвами. Перша лексема є відантропонімом і походить від прізвища російського актора Михайла Пореченкова, котрий підтримує агресію Росії проти України, і навіть приїздив до прихильників ЛНР та ДНР постріляти в українських солдатів. Друга лексема утворена від назви оперативно-тактичних ракетних комплексів «Іскандер». Тому відонім *пореченкові* позначає людей, котрі є прихильниками агресії Росії проти України, а відонім *іскандери* – озброєння та військову техніку. Пор.: *Вони почнуть уважно дивитися на Росію, яка, імовірно, на той час іще більше розлютиться, оскотиниться *пореченковими* і наїжиться «іскандерами»* (Дзеркало тижня, 7.11.2014). Вважаємо, що лексемами *пореченкові* та *іскандери* автор каже про жорстокість та ненависть Росії і її прагнення до розв'язання нової війни.

У статтях про кримінальні правопорушення вживаються відоніми, утворені від прізвищ історичних постатей, нинішніх громадських діячів та літературних героїв. Відонімне утворення *пінкертони* походить від власної назви Алан Пінкертон, котрий відомий, як один із перших детективів США ХІХ століття. У тексті відантропонім *пінкертони* є синонімом слову правоохоронці та поліцейські. Пор.: *Окрім цього, Петро Данилович висловив припущення, що рівненських «пінкертонів» може хтось «підкерувати» з території Волині* (Волинська газета, 7.04.2016). На нашу думку, відонім *пінкертони* використано автором з іронією.

Лексемі *йовбаки* утворено від прізвища помічника дільничного інспектора на громадських засадах Миколи Йовбака, який брав участь у сутичці між «Правим сектором» та працівниками МВС в Мукачеві в липні 2015 року. Чоловікові закидали приналежність до так званих *тітушок* та сприймали його присутність в мукачівському конфлікті неоднозначно. Вважаємо, що відонім *йовбаки* номінує осіб, котрі є сумнівними помічниками поліції. Пор.: *...можна чекати на появу якогось «Лівого сектору», що заходить ханати за копир прокладних бандитів та корумпованих правоохоронців, виганяючи з лісу їхніх «йовбаків» з екскаваторами та бензопилами, щоб повернути ліс у власність громади* (Україна молода, 28.07.2015). Відонім *йовбаки* має іронічно-зневажливий відтінок.

Відонім *донжуани* утворений від імені літературного героя дона Жуана, котрий вважається спокусником жінок та має багато любовних пригод. Пор.: *Повернувшись у кімнату, де заховалися перелякані дівчата,*

«донжуани» вибили двері й продовжували «хуліганські дії» (Волинська газета, 26.11.2015). Автор іронічно описує походеньки кримінального характеру велелюбних чоловіків, висміюючи їхні методи заваблення.

Відонім *сусанін* вживається у військовій тематиці статей. Він утворений від прізвища легендарного героя Івана Сусаніна – героя визвольної війни російського народу проти польських завоюників на початку XVII століття. Достеменною інформації про його існування немає. Відонім *сусанін* позначає людину, яка навмисно веде людей до небезпеки. Пор.: *Одна з колон збилася з маршруту. Місцевий «сусанін» «допоміг» вивести її прямо ... у центр Краматорська* (Час Київщини, 7.11.2014). Лексема *сусанін* у тексті вживається з іронічним і негативним значенням.

У статтях на історичну тематику використовуються відоніми, утворені від прізвищ літературних героїв. До прикладу лексема *корчагін* походить від власної назви Павло Корчагін із книги М.О. Островського «Як загартувалася сталь». У 50-х роках XX століття цей літературний персонаж був зразком для наслідування та об'єктом для захоплення. На початку XXI століття

свої позитивні якості цей персонаж втратив, і, на нашу думку, теж є ще одним символом СРСР. Пор.: *А за часів князя Острозького дуже стали б у нагоді йому кілька батальйонів корчагінних, дивись, і справді історія України рушила б іншим шляхом* (День, 14.11.2014).

Отже, в публіцистичних статтях початку XXI століття відонімна лексика найчастіше утворюється від прізвищ представників українського політикуму, рідше – від прізвищ історичних постатей та літературних чи міфічних героїв. Відповідно найбільше пропріальної лексики в статтях на політичну тематику, коли дається характеристика владі та її представникам, а також відображаються україно-російські відносини, описуються політичні процеси в країні та вибори. Використовується відпрізвищева лексика в текстах на міжнародну, військову, кримінальну та історичну тематику. Відоніми, вжиті в пресі початку XXI століття, найчастіше мають пейоративне значення та виконують оцінну функцію, рідше – інформативну.

Стаття не вичерпує всіх проблем цієї тематики, лексико-семантичні групи відонімних іменників відкриті для поповнення і тому потребують додаткових досліджень.

Література

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – Київ, Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. – 1728 с.
2. Дергач Д.В. Лінгвостилістика онімів сучасних українських медійних текстів [Текст] : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Д.В. Дергач. – К., 2009. – 236.
3. Клименко Н.Ф. Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі / Н.Ф. Клименко, Є.А. Карпіловська, Л.П. Кислюк. – К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2008. – 336 с.
4. Ковальчук М.С. Відонімні утворення в мові сучасної газети / М.С. Ковальчук, А.В. Вовк // Український смисл. Науковий збірник за ред. докт. філол. наук, проф. І.С. Попової. – Дніпропетровськ, 2015. – С. 21–29.
5. Мінчак Г.Б. Конотативна семантика сучасних ідеологічно забарвлених номінативних одиниць (на матеріалі української преси 90-х років XX століття) [Текст] : дис. канд. філол. наук : 10.02.01 / Г.Б. Мінчак. – К., 2003. – 301 с.
6. Навальна М. Відонімні утворення в сучасній українській публіцистиці / М. Навальна // Гуманітар. вісн. ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» : наук.-теорет. зб. – Переяслав-Хмельницький, 2007. – С. 324–326.
7. Навальна М.І. Динаміка лексики української періодики початку XXI ст. / М.І. Навальна. – К., Інститут української мови : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2011. – 328 с.
8. Навальна М.І. Функціонування нових відонімних утворень у мові сучасної української публіцистики / М.І. Навальна // Лінгвістика. – 2013. – № 1. – С. 141–150.
9. Онищенко І.В. Категорія оцінки та засоби її вираження в публіцистичних та інформаційних текстах [Текст] : дис... канд. філол. наук : 10.02.01 / І.В. Онищенко. – Кривий Ріг, 2004. – 195 с.
10. Стасюк Т.В. Відонімні утворення : структурно-семантичні і функціонально-стилістичні аспекти у мові сучасної публіцистики : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Т.В. Стасюк. – Д., 2005. – 18 с.
11. Стишов О.А. Українська лексика кінця XX століття (на матеріалі мови засобів масової інформації) / О.А. Стишов. – К. : Вид. центр КНЛУ, 2003. – 388 с.